

OVERWEGINGEN

XXI - Genius Loci

Wat werkt er op een plek?

OVERWEGINGEN

Essays in het kader van ORITUR

De reeks OVERWEGINGEN vormt een doorlopende verzameling beschouwende essays die voortkomen uit de grondhouding van ORITUR.

Waar de ORITUR-traktaten de filosofische uitgangspunten verkennen, richten de OVERWEGINGEN zich op de ontmoeting met de wereld. Zij onderzoeken maatschappelijke, culturele, architectonische, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen zonder deze te beoordelen vanuit een vooraf vaststaand systeem. De essays zijn daarom geen aanvullingen op de traktaten en evenmin toepassingen ervan. Zij zijn pogingen om verschijnselen aandachtig te lezen en te verstaan vanuit dezelfde grondhouding waaruit ORITUR is ontstaan.

Ieder essay begint bij een concreet fenomeen: een gebouw, een stad, een persoon, een maatschappelijke ontwikkeling, een wetenschappelijke ontdekking of een culturele verandering. Vanuit dat vertrekpunt wordt gezocht naar de onderliggende vragen die ieder tijdperk kenmerken: welk mensbeeld ligt eraan ten grondslag, welk wereldbeeld wordt zichtbaar en welke houding vraagt het van de mens?

De essays willen niet overtuigen, maar onderzoeken. Zij zoeken niet naar definitieve antwoorden, maar naar een dieper verstaan. Daarom dragen zij de naam OVERWEGINGEN. Een overweging is geen conclusie, maar een uitnodiging tot aandachtig kijken, luisteren en denken.

Zoals een gebouw pas werkelijk betekenis krijgt wanneer het wordt bewoond, zo krijgen ook ideeën hun betekenis in de ontmoeting met de werkelijkheid. Iedere nieuwe ontwikkeling, iedere nieuwe vraag en iedere nieuwe tijd vraagt daarom opnieuw om bezinning.

De OVERWEGINGEN zijn een open reeks. Nieuwe essays kunnen zich aandienen wanneer ontwikkelingen daarom vragen. Niet omdat ORITUR onvolledig zou zijn, maar omdat een levende grondhouding zich steeds opnieuw verhoudt tot een wereld die blijft veranderen.

Misschien is dat ook de diepste betekenis van deze reeks.

Niet de wereld vastleggen.

Maar haar aandachtig tegemoet treden.

Vanuit de overtuiging dat de meest wezenlijke betekenis zich niet laat afdwingen, maar zich kan aandienen waar mens, plaats, tijd en werkelijkheid zich op elkaar afstemmen.

Inleiding - De plek is geen lege ruimte

Een gebouw begint niet bij een ontwerp. Het begint bij een plek.

Toch wordt de plek in de moderne architectuur vaak behandeld als een locatie waarop een programma, een volume en een vorm kunnen worden geplaatst. De omgeving wordt geïnventariseerd, geanalyseerd en vervolgens meegenomen in het ontwerp. Daarmee lijkt de vraag naar de plek zelf te zijn beantwoord. Zij is een gegeven geworden waarbinnen het ontwerp zich kan ontfouwen.

Dat is niet altijd zo geweest. In veel bouwculturen werd een plaats niet beschouwd als een neutrale ruimte, maar als een werkelijkheid met een eigen karakter, betekenis en mogelijk ook een eigen werking. Een bron, berg, rivier, boom, rots of landschap kon een bijzondere betekenis hebben die niet door de mens was ontworpen, maar door de mens werd herkend. Het bouwen volgde daarop.

Het Romeinse begrip *Genius Loci* geeft aan deze gedachte een naam. De genius van een plaats werd opgevat als een beschermende of werkzame kracht die met die plaats verbonden was. Binnen NOVIOTECTO wordt Genius Loci daarom niet alleen verstaan als het karakter van een plek, maar als het specifieke en werkzame karakter waarin natuurlijke, culturele en spirituele krachten samenkomen. Bouwen is daarmee nooit een neutrale handeling: het grijpt in op een bestaande orde.

Maar daarmee is de vraag nog niet beantwoord.

Wat betekent het eigenlijk dat een plek werkt?

Die vraag voert verder dan het begrip Genius Loci zelf. Zij raakt aan de wijze waarop mensen plaatsen hebben waargenomen, aan geomantie en aan de verhouding tussen mens, aarde en kosmos. Zij raakt aan de manier waarop gebouwen werden georiënteerd en geordend, maar ook aan de vorm, de constructie en het ornament. En uiteindelijk raakt zij aan de vraag wat wij vandaag nog herkennen van een werkelijkheid waarin bouwen ooit meer was dan het realiseren van een ontwerp.

Misschien hebben wij niet alleen een traditie verlaten, maar een **onderzoeksvraag**.

1. De plek als werkelijkheid

Wie naar de geschiedenis van het bouwen kijkt, ziet steeds opnieuw dat mensen geprobeerd hebben de omgeving waarin zij leefden te verstaan. De verklaringen verschillen sterk. De Egyptische, Mesopotamische, Griekse en Romeinse wereld kenden hun eigen religieuze en kosmologische voorstellingen; Keltische en Germaanse tradities verbonden bijzondere plaatsen met hun eigen betekenissen; in Aziatische bouwculturen ontstonden andere systemen van ordening, zoals Vastu en Feng Shui. Ook in andere delen van de wereld werden landschap, hemel, richting, water, bodem en menselijke bewoning met elkaar in verband gebracht.

Het zou onjuist zijn deze tradities achteraf tot één systeem te maken. Zij hadden verschillende goden, kosmologieën, rituelen en verklaringen. Toch is er een terugkerend verschijnsel dat juist door die verschillen heen zichtbaar wordt: **de plaats werd niet noodzakelijk als neutraal beschouwd.**

Soms werd een bijzondere plek herkend. Soms werd een plaats volgens een bepaalde orde ingericht. Soms gebeurde beide tegelijk. De mens nam waar, interpreteerde, stemde af en bouwde. Daarmee was het bouwen niet het eerste contact met de plek, maar een gevolg van een voorafgaande poging haar te verstaan.

Dat verschil is fundamenteel. De moderne ontwerp vraag luidt gemakkelijk: *wat kunnen wij hier maken?* De oudere vraag kon zijn: *wat is hier, en wat vraagt deze plaats van ons?*

Dat betekent overigens niet dat traditionele bouwculturen eenvoudigweg passief waren. Integendeel. Zij konden hun omgeving zeer doelbewust ordenen en transformeren. Maar die ingreep werd vaak geplaatst binnen een reeds bestaande werkelijkheid. Het bouwen hoefde de betekenis van de plek niet zelf te produceren; het kon haar erkennen, versterken, ordenen of zichtbaar maken.

Daarmee ontstaat een eerste verbinding tussen **Genius Loci en geomantie**.

2. Geomantie — kennis vóór het bouwen

Geomantie kan vanuit die geschiedenis worden verstaan als een poging om de verhouding tussen mens, aarde en kosmos te lezen voordat er wordt gebouwd. Binnen de bestaande NOVIOTECTO-benadering wordt geomantie verbonden met de aanwezigheid en werking van krachten en energieën in aarde en kosmos en met hun mogelijke invloed op menselijk handelen, gebruik en bouwen. De plaats wordt daarbij niet als willekeurig beschouwd: een bouwwerk kan de kwaliteit van een locatie versterken, verstoren of transformeren.

Juist hier moet voorzichtig worden onderscheiden tussen historische kennis, culturele interpretatie en wat wij vandaag aantoonbaar kunnen vaststellen. Niet iedere traditionele verklaring hoeft letterlijk juist te zijn om de historische betekenis ervan serieus te nemen. Interessanter is de vraag waarom zulke vormen van plaatskennis überhaupt zo vaak onderdeel van het bouwen waren.

Water, bodem, reliëf, oriëntatie, zon, wind, hemel en landschappelijke kenmerken hadden vanzelfsprekend praktische betekenis. Maar in veel tradities werden zij niet losgemaakt van een groter wereldbeeld. Het aardse en het kosmische vormden geen volledig gescheiden domeinen.

Daarom was geomantie niet slechts een techniek om een goede bouwplaats te vinden. Zij vertegenwoordigde een houding: **eerst waarnemen, dan handelen**.

Bouwen was in die zin niet het begin van de relatie met de plek; het was het gevolg van een voorafgaande poging de plek te verstaan.

Dat maakt geomantie voor de architectuurgeschiedenis belangrijker dan haar moderne reputatie als randverschijnsel doet vermoeden. Zelfs wanneer wij de verklaringen niet kunnen overnemen, blijft de onderliggende vraag overeind:

heeft een plaats eigenschappen die voorafgaan aan onze interpretatie ervan, en werken die eigenschappen door in het bouwen?

Vanaf dat moment verschuift de vraag van de keuze van de plek naar wat er vervolgens met die plek gebeurt.

3. Wanneer plaats, bouwen en betekenis samenkomen

Een plaats kan worden herkend, maar zij kan ook worden geordend. De mens kan zich op een landschap richten, assen bepalen, ruimten afbakenen, verhoudingen kiezen en een gebouw plaatsen binnen een groter geheel. In sommige culturen werd daarbij de relatie met hemel en aarde expliciet meegenomen; in andere werd zij vooral zichtbaar in de wijze waarop ruimte en landschap samen werden geordend.

De Griekse wereld biedt daarvan een bijzonder interessante casus. De organisatie van Griekse heilige ruimten laat zien dat gebouwen, zichtlijnen, landschappelijke vormen en ruimtelijke verhoudingen niet willekeurig naast elkaar stonden. Onderzoek naar Griekse ruimtelijke ordening heeft bijvoorbeeld gewezen op de samenhang tussen de inrichting van heilige terreinen, menselijke waarneming, verhoudingen en het landschap.

Maar bij de Griekse tempel komt nog iets anders samen. De tempel was niet alleen een gebouwde vorm. Hij maakte deel uit van een religieuze werkelijkheid waarin plaats, godheid, offer, ritueel en gemeenschap met elkaar verbonden waren. Wie aan de cultus deelnam, trad niet slechts een architectonisch object binnen, maar een betekenisvolle wereld.

Daarom is de Griekse tempel ook zo belangrijk voor het begrijpen van ornament.

4. Ornament — wanneer betekenis zichtbaar wordt

Wij zijn gewend ornament te beschouwen als iets dat aan een gebouw wordt toegevoegd. Eerst is er de constructie, vervolgens de architectonische vorm en daarna kan decoratie worden aangebracht. Vanuit die gedachte is ornament secundair.

De klassieke tempel maakt die scheiding minder vanzelfsprekend.

De Dorische orde, de friezen, metopen, triglifien en verschillende plantaardige, dierlijke en rituele motieven kunnen niet zonder meer worden teruggebracht tot een verzameling esthetische kenmerken. De klassieke architectuur stond binnen een wereld van offers, goden, rituelen en collectieve betekenissen. George Hersey heeft in *The Lost Meaning of Classical Architecture* juist geprobeerd dergelijke verloren betekenislagen van de klassieke vormtaal opnieuw zichtbaar te maken.

Dat maakt de ornamentiek interessant vanuit een ander perspectief. Een stierenkop, een guirlande of een plantaardig motief kan worden beschouwd als een vorm die herinneringen draagt aan rituele handelingen en aan de werkelijkheid waarin die handelingen plaatsvonden. Daarmee wordt ornament geen losse versiering, maar onderdeel van een groter geheel van bouwen, ritueel, betekenis en ervaring.

De precieze betekenis van ieder afzonderlijk ornament hoeft daarbij niet altijd vast te staan. Belangrijker is dat wij beseffen dat de moderne categorie *decoratie* mogelijk onvoldoende is om de oorspronkelijke functie van zulke vormen te begrijpen.

Voor de mens die onderdeel was van de rituele werkelijkheid hoefde het gebouw bovendien niet eerst door een kunsthistoricus te worden verklaard. De tempel en zijn beeldtaal maakten deel uit van een gedeelde wereld. Architectuur, bouwkundige orde, ritueel en symboliek konden elkaar daarin versterken.

Daarmee ontstaat een fundamentele gedachte:

ornament was mogelijk niet iets wat betekenis aan de architectuur toevoegde; ornament kon een manier zijn waarop de reeds bestaande betekenis van de architectuur zichtbaar werd.

En juist hier begint de historische verschuiving.

5. Van betekenis naar effect

Wanneer een vorm wordt losgemaakt van de werkelijkheid waarin zij oorspronkelijk functioneerde, kan zij worden overgenomen zonder dat die werkelijkheid zelf wordt overgenomen.

Dat proces wordt zichtbaar wanneer de klassieke vormtaal in latere perioden opnieuw wordt bestudeerd. De Renaissance maakte van de klassieke architectuur steeds sterker een bewust repertoire. Orden, kapitelen,

frontons, friezen en ornamenten konden worden onderzocht, gecombineerd, gevarieerd en opnieuw toegepast. De architect kon met de vormen spelen.

Daarmee verandert niet alleen de stijl. Er verandert iets in de verhouding tussen vorm en werkelijkheid.

Een vorm die ooit onderdeel was van een levende religieuze en rituele samenhang, kan voortaan ook worden gebruikt omdat zij een bepaalde uitstraling heeft. Zij kan waardigheid, cultuur, monumentaliteit, traditie of status suggereren zonder dat de oorspronkelijke betekenis nog aanwezig hoeft te zijn.

De vorm blijft herkenbaar.

De lading verandert.

Hier verschijnt het onderscheid dat voor NOVIOTECTO wezenlijk wordt:

Wat oorspronkelijk werking was, kan later effect worden.

Het ornament is daarmee een klein maar helder voorbeeld van een veel grotere ontwikkeling in de architectuur. De vorm wordt steeds meer beschikbaar als middel. Niet langer hoeft zij voort te komen uit de werkelijkheid waarvan zij deel uitmaakt; zij kan worden ingezet om een gewenste ervaring te produceren.

Daarmee verschuift de vraag van **wat werkt hier?** naar **welk effect willen wij hier bereiken?**

Dat verschil wordt later in de moderne architectuur nog ingrijpender.

6. Wat werkt er eigenlijk?

Het begrip werking is niet eenvoudig. Een gebouw werkt op vele manieren. Het draagt, beschut, ordent, verbindt en begrenst. Vorm, proportie, materiaal en detail beïnvloeden bovendien hoe een ruimte wordt ervaren. Binnen NOVIOTECTO wordt energiewerking van architectuur daarom verbonden met de wijze waarop vorm, materiaal, proportie, detail en zelfs intentie kunnen bijdragen aan ervaringen van rust of onrust, samenhang of fragmentatie, uitnodiging of afstand.

Daarbij is niet alleen de werking van de plek van belang. Ook de vorm zelf en de mens die bouwt maken deel uit van wat er op een plek gebeurt. De mens is geen neutrale tussenpersoon die een ontwerp eenvoudig uitvoert. Hij neemt zijn eigen houding, intentie, aandacht, kennis en vakmanschap mee in het bouwen. Wat in die mens aanwezig is, kan zich via vorm, materiaal, detaillering, ordening en gebruik in de gebouwde werkelijkheid voortzetten. Zorgvuldigheid en aandacht kunnen een bouwwerk op een andere wijze laten werken dan onverschilligheid of een gebrek aan afstemming. Daarmee wordt ook de intentie van de mens onderdeel van de vraag naar werking.

Wanneer verschillende werkingen elkaar ontmoeten, kan samenhang ontstaan, maar ook disharmonie. Een vorm kan zich afstemmen op een plek, maar haar ook tegenspreken. De intentie waarmee wordt gebouwd

kan die verhouding versterken of juist verstoren. Wat als een harmonische of disharmonische werking wordt ervaren, hoeft bovendien niet uitsluitend uit één oorzaak voort te komen. Het kan ontstaan uit de verhouding tussen plaats, vorm, materiaal, mens, gebruik en betekenis.

Maar het begrip energie maakt de vraag ook ingewikkelder. Wanneer wij spreken over energie in natuurkundige zin, spreken wij over een precies gedefinieerd begrip. Wanneer wij spreken over de energie van een plaats, een vorm of een mens, kan het daarentegen gaan over atmosfeer, ervaring, lichamelijke reactie, betekenis, intentie, symbolische werking of over een veronderstelde werkelijkheid die wij nog niet kunnen verklaren. Deze betekenissen mogen niet zonder meer met elkaar worden vereenzelvigd.

Toch betekent het ontbreken van een volledige verklaring niet dat de vraag zelf onzinnig is. Een verschijnsel kan werkzaam zijn voordat wij zijn diepste aard begrijpen. De vergelijking met zwaartekracht is hier slechts een analogie: wij kunnen de werking van zwaartekracht nauwkeurig beschrijven zonder daarmee alle fundamentele vragen over haar aard te hebben opgelost. Dat betekent niet dat daarmee een onbekende energie van plaatsen, vormen of mensen is bewezen. Het betekent alleen dat onvolledig begrip geen reden hoeft te zijn om een verschijnsel niet te onderzoeken.

Daarmee komt energiewerking op een andere plaats te staan. Niet als bewezen verklaring, maar als open onderzoeksterrein. Misschien bestaat wat wij als werking ervaren uitsluitend uit fysische, landschappelijke, biologische, sociale, culturele en psychologische factoren. Misschien blijkt een deel van wat vroeger als energie werd beschreven uiteindelijk anders verklaarbaar. Misschien speelt ook de menselijke intentie een aantoonbare rol in de wijze waarop een gebouw ontstaat en wordt ervaren. Misschien blijft er iets over dat wij nog niet kennen.

Dat weten wij niet.

En juist daarom is de juiste houding niet geloven en evenmin ontkennen.

Niet geloven. Niet ontkennen. Onderzoeken.

7. Mens — Aarde — Kosmos

Daarmee komt een grotere samenhang in beeld. De mens leeft niet buiten de aarde en de aarde bestaat niet buiten de kosmos. Een plaats is een punt waarin deze werkelijkheden elkaar raken: fysiek, landschappelijk, cultureel en voor mensen ook existentieel en spiritueel.

In traditionele culturen was die samenhang vaak explicieter aanwezig dan in de moderne westerse bouwcultuur. Het bestaande NOVIOTECTO-materiaal beschrijft spiritualiteit daarbij niet als noodzakelijk religieus, maar als betrekking hebbend op het onbenoembare, intuïtie, betekenis en de verbinding tussen mens, natuur en kosmos.

Dat maakt de historische tradities interessant zonder ze te idealiseren. Zij laten zien dat bouwen eeuwenlang binnen een groter wereldbeeld kon functioneren. De moderne cultuur heeft die verschillende relaties steeds verder uit elkaar gehaald en aan afzonderlijke kennisgebieden toevertrouwd.

De bodem werd geologie, de hemel astronomie, de gebruiker psychologie, het gebouw techniek en de plaats locatie. Dat heeft enorme kennis opgeleverd, maar het heeft ook een vraag moeilijker gemaakt: **hoe verhouden al deze werkelijkheden zich tot elkaar in de concrete ervaring van een plek?**

Misschien is Genius Loci juist de oude naam voor die onvoltooide vraag.

8. Norberg-Schulz en de terugkeer van Genius Loci

In de twintigste eeuw bracht Christian Norberg-Schulz Genius Loci opnieuw in het architectuurdiscours. Daarmee herstelde hij een verbinding die in de moderne architectuur grotendeels was verzwakt: die tussen architectuur, plaats, landschap en betekenis. Ook Aldo Rossi wees met zijn begrip *locus* op de bijzondere relatie tussen plaats, herinnering en stedelijke vorm. Binnen het NOVIOTECTO-materiaal wordt echter terecht opgemerkt dat deze benaderingen het verschijnsel vooral benoemen en beschrijven, terwijl de werking ervan nauwelijks wordt verklaard.

Daar ligt precies het punt waarop NOVIOTECTO verder kan vragen.

Wanneer wij zeggen dat een plaats een karakter heeft, waardoor heeft zij dat karakter? Wanneer wij zeggen dat een plek betekenis heeft, hoe ontstaat die betekenis? En wanneer wij spreken over een werking, waaruit bestaat die dan?

Norberg-Schulz bracht Genius Loci terug naar de architectuur.

De vraag van NOVIOTECTO is om Genius Loci terug te brengen naar het bouwen zelf.

Niet als een stijl of methode, maar als een voorafgaande vraag naar de werkelijkheid waarop het bouwen ingrijpt.

9. De moderniteit en de verloren onderzoeksvraag

De moderniteit heeft de werking van de plek niet noodzakelijk weerlegd. Zij heeft haar grotendeels **buiten haar onderzoeksgebied geplaatst**.

Dat onderscheid is belangrijk.

Wat niet gemakkelijk meetbaar of rationeel verklaarbaar was, kon moeilijk een plaats krijgen binnen het dominante architectonische kennisbeeld. Geomantie raakte naar de marge. Spiritualiteit werd steeds meer een persoonlijke aangelegenheid. Ornament werd decoratie. Traditie werd stijl. Plaats werd locatie. En architectuur werd steeds sterker een activiteit waarin vooraf een vorm wordt ontworpen.

Daarmee veranderde ook de verhouding tussen mens en werkelijkheid.

De vraag werd niet langer in de eerste plaats:

wat is hier aanwezig en hoe kunnen wij ons daartoe verhouden?

maar steeds vaker:

wat willen wij hier realiseren?

Dat is de overgang van afstemming naar maakbaarheid.

En daarmee wordt ook duidelijk waarom het onderscheid tussen werking en effect verder reikt dan het ornament. Wanneer architectuur hoofdzakelijk als ontwerpactiviteit wordt opgevat, kunnen vorm, materiaal, beeld en zelfs betekenis worden ingezet om een gewenste ervaring te produceren.

Het gebouw krijgt dan een effect.

Maar de vraag wat er op de plek zelf werkt, kan uit beeld verdwijnen.

Misschien hebben wij daarom niet alleen een traditie verlaten.

Misschien hebben wij een onderzoeksvraag verlaten.

10. Werking

Binnen NOVIOTECTO kan *WERKING* daarom voorlopig worden opgevat als een open begrip voor datgene wat werkzaam is in de ontmoeting tussen mens, plaats, aarde, kosmos, materiaal, vorm, gebruik, betekenis en tijd.

Het is geen theorie en geen methode. Het is ook geen bewijs voor een onbekende energie.

Het is een poging om een onderscheid zichtbaar te houden dat in de moderne architectuur gemakkelijk verloren gaat: het verschil tussen wat wij **bedoelen** en wat er **werkelijk gebeurt**.

Een architect kan een effect ontwerpen. Hij kan een bepaalde sfeer, uitstraling of ervaring nastreven. Maar of een gebouw werkelijk werkt zoals bedoeld, wordt pas in de werkelijkheid duidelijk. De plek, het materiaal, het klimaat, het gebruik, de bewoners, de tijd en alles wat niet in het ontwerp kon worden vastgelegd, doen mee.

Daarom is werking nooit volledig maakbaar.

Zij ontstaat in een relatie.

Dat brengt ons terug naar de kern van het bouwen. Niet de vraag hoe de architect de werkelijkheid kan beheersen, maar hoe hij haar kan leren verstaan en hoe hij zich er zorgvuldig toe kan verhouden.

Bouwen is dan niet het opleggen van een vorm aan een neutrale plek. Het is een ingreep in een reeds bestaande werkelijkheid.

Bouwen betekent altijd verstoren. De essentie ligt in de zorgvuldigheid van die verstoring.

Nabeschuwing- De vraag blijft

Genius Loci blijkt uiteindelijk minder een antwoord dan een aanwijzing. Door verschillende culturen en tijden heen verschijnt steeds opnieuw de gedachte dat een plaats meer is dan een neutrale ondergrond en dat bouwen voorafgegaan kan worden door het lezen, erkennen en verstaan ervan.

De Griekse tempel maakt zichtbaar hoe architectuur, bouwkunde, ritueel, ornament en betekenis binnen één werkelijkheid konden samenkomen. De latere geschiedenis laat zien hoe vormen daarvan konden worden losgemaakt en uiteindelijk vanwege hun herkenbaarheid en effect opnieuw konden worden ingezet.

Daarmee wordt ornament een klein maar veelzeggend voorbeeld van een grotere verandering: **de overgang van werking naar effect, van samenhang naar toepassing en van werkelijkheid naar vorm.**

Maar de oorspronkelijke vraag blijft bestaan.

Wat werkt er op een plek?

Misschien weten wij daar nog onvoldoende van. Misschien blijkt veel van wat vroeger als werking of energie werd benoemd uiteindelijk verklaarbaar vanuit factoren die wij inmiddels kennen. Misschien blijft er iets over waarvoor wij nog geen adequate taal hebben.

Dat hoeft vandaag nog niet te worden beslist.

Want het belangrijkste is misschien niet dat wij een oude verklaring terugvinden, maar dat wij opnieuw bereid zijn de vraag te stellen.

Niet geloven. Niet ontkennen. Onderzoeken.

Misschien is **WERKING** daarom geen theorie.

Misschien is het de vraag waarmee het onderzoek naar de plek opnieuw begint.

Wat werkt er op een plek?

En wat betekent dat voor het bouwen?

Colofon

OVERWEGINGEN

Deel XXI

Genius Loci

Wat werkt er op een plek?

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave

2026

Deze uitgave maakt deel uit van de essayreeks **OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR.**

De tekst is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI), waarbij de inhoudelijke visie, samenhang en eindredactie berusten bij Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur, behoudens de uitzonderingen die de wet stelt en het citeren in het kader van recensies, wetenschappelijk onderzoek of andere wettelijk toegestane vormen van bronvermelding.

Redactionele herziening oktober 2026

In deze uitgave is de titel van hoofdstuk 3 aangepast:

Wanneer de plaats architectuur wordt

is gewijzigd in

Wanneer plaats, bouwen en betekenis samenkomen.

De inhoud van het hoofdstuk is daarbij ongewijzigd gebleven.